

פרי ביכורים

חידושי הלכה והגות משולחנו של מורינו הגאון רבי יצחק מאיר הגר שליט"א

רב ומו"צ דקהילת חניכי הישיבות רמת בית שמש ב'

י"ל ע"י מכון תורה ברמה רמב"ש ב' הערות ושאלות pribicurim100@gmail.com

ל.ה.ו - פרשת שופטים - תש"פ

זמן אלול בעולם התורה

בעידן זה בו אנו מצויים בעיצומה של התקפת נגיף שאינו רואה ואינו נראה שגרם לעולם התורה לשקוע לתוהו ובוהו בחוסר הבהירות השוטף את העולם, אך המצב מחייב התחזקות מיוחדת כי בשעת מכנסים פזר, בפרט בראש חדש אלול בו עלה משה רבינו לקבל את הלוחות השניות, הרינו מחוייבים להתחזק ביתר שאת בעמל התורה.

על כן נברר כיצד עלינו להתמודד מול אתגרי התקופה ונברר את חיוב תלמוד תורה בזמן סכנת הידבקות מהקורונה.

א. חיוב לימוד תורה בכל מצב וזמן.

ב. לימוד התורה בזמן סכנת נפשות, הן לעצמו והן בגרימת נזק לזולתו.

מגפת הקורונה הפוקדת את עולמינו בחצי שנה האחרונה הביאה עימה שאלות הלכתיות רבות, אך הבעיה הגדולה ביותר, היא הפגיעה בלימוד התורה שהוא הערך העליון ביותר בעם היהודי, ובעולם התורה בכללותה, הישיבות והכוללים, שיעורי התורה וכו'. הם היו עמודי העולם היהודי בפרט ושל העולם בכלל מאז ומעולם.

וכמובא במשנה במס' אבות¹ על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים. כמו כן מובא בגמרא במסכת עבודה זרה דף ג עמוד ב, אמר רב יהודה אמר שמואל, מאי דכתיב: ותעשה אדם כדגי הים כרמש לא מושל בו, למה נמשלו בני אדם כדגי הים? לומר לך: מה דגים שבים - כיון שעולין ליבשה מיד מתים, אף בני אדם - כיון שפורשין מדברי תורה ומן המצוות מיד מתים. ובילקוט שמעוני על חבקוק איתא, פורשין מן התורה מיד מתים. וכן מובא במסכת ברכות דף סא עמוד ב, כפי שנביא להלן.

ובזוהר הקדוש חלק ג' דף פט כתב, מאן דרחיק מאורייתא רחיק מקודש בריך הוא.

וכ"כ בזוהר תולדות קלד. תא חזי כד בעא קב"ה כד למברי עלמא הוה מסתכל באורייתא וברא ליה ובכל עובדא ועובדא דברא קב"ה בעלמא הוה מסתכל באורייתא וברא ליה, הה"ד משלי ח ואהיה אצלו אמון וכו' וביאר שם באורך שכל העולם ומלואו אינו עומד אלא על התורה ובשביל כך ברא הקב"ה את האדם בעולם כדי שיתעסק בתורה ולכן אמר רבי יוחנן בן זכאי כי לכך נוצרת.

ובספר 'מעלות התורה' מאחיו של הגר"א הביא י"ז מצוות עשה על העוסק בתורה ועוד י' לאוין למי שבטל ממנה.

הגר"א בביאורו למשלי ד, ד, כותב, כי התורה היא כלחם שהאדם נזקק לו בכל עת, מה שאין כן המצוות הם כמרקחת כל מצוה בזמנה.

וכ"כ בעל התניא² ז"ל, וכן מי שאפשר לו לעסוק בתורה ועוסק בדברים בטלים אין כף הקלע לבדו מועיל לנפשו למרקה ולזככה רק עונשים חמורים שמענישים על ביטול תורה בפרטות מלבד עונש הכללי לכל ביטול מ"ע מחמת עצלות בגיהנם של שלג.

ובספר בנין עולם מהגר"ד אברהמי זצ"ל הביא בעמוד א בהערה מתשובות מהרש"ג שהביא בשם רבו המהר"ם שיק שימנע האדם מללכת להשתתף בשמחות על חשבון עסק התורה אם אינו מצטרף למנין עבור בעלי השמחה. ובספרו מאריך על חשיבות וערכו העליון של העסק בתורה בכל עת ובכל שעה.

¹ פרק א

² בליקוטי אמרים פרק ח

ובספר סימא בביתא (מהגאון הגדול הגרמ"מ שולזינגר זצ"ל)³ כתב וז"ל, הסיפור הוא שהיתה אסיפה של גדולים זצוק"ל בפולין ואמר אחד הגדולים זיע"א תוך כדי דרשתו התורה היא החמצן של החיים, ומיד התרומם ממקומו מרן הגאון הקדוש הברכת שמואל זצוק"ל והכריז בקול גדול, אני מוחה, כי התורה איננה החמצן של החיים, אלא שהתורה היא החיים הרי אתה אומר שיש חיים והתורה היא חמצן המחיה את החיים הללו וזה אינו אלא התורה היא החיים. והוא נורא מאד אשרינו מה טוב חלקנו. עכ"ל.

ומזה נבין את ההתייחסות למגיפה וביטול התורה שהביאה עימה המקבלת מימד שונה, כי אינם דומים שיקולים חברתיים והכלכליים הנובעים מהמגיפה למרות חשיבותם הרבה, לשיקולי מהות החיים הערכיים ואיבודם ח"ו מול סכנת המגיפה, כשהעסק בתורה הינו נשמת אפה של היהדות ובלעדיה אין מקום לחיינו עלי אדמות.

בזמן שהמציאות מחייבת לימוד בבית המונע את הלימוד המועיל והפורה עם חברים מקשיבים וכפי שמרן החפץ חיים כותב⁴, ומי שא"א לו בבית לתקן מקום מיוחד לעצמו ובבית גופא א"א ללמוד מפני בנים הקטנים צריך לילך לביהמ"ד. עלינו לברר כיצד מתמודדים עם בעיה זו בזמן המגיפה.

גדר חובת לימוד התורה

החיוב בעסק התורה בכל מצב נפסק ברמב"ם⁵ וזה לשונו, ח-כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורין בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה. ט-גדולי חכמי ישראל היו מהן חוטבי עצים ומהן

³ סימן ש"ס

⁴ תורת הבית פרק ג'.

⁵ פ"א מהלכות תלמוד תורה הלכה ח-י,

שואבי מים ומהן סומים ואף על פי כן היו עוסקין בתלמוד תורה ביום ובלילה והם מכלל מעתיקי השמועה איש מפי איש מפי משה רבינו. - עד אימתי חייב לתלמוד תורה עד יום מותו שנאמר ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך, וכל זמן שלא יעסוק בלימוד הוא שוכח.

ולכאורה יש להעיר על דברי הרמב"ם, מדוע התחיל את הלכות תלמוד תורה בפטור נשים ועבדים מלימוד תורה ובמצוות האב ללמד את בנו ורק בהלכה ח' כתב את חיוב האדם עצמו בלימוד התורה, וכשם שבכללי המצוות שלפני ההלכות כתב, שיש במצוה זו ב' חיובים א' ללמוד תורה וב' לכבד את לומדיה, כך היה צריך להתחיל בעיקר המצוה והיא החיוב ללמוד תורה. ומדוע כתבה רק בהלכה ח'.

ויש ליישב קושיה זו לפי יסוד שנראה לחדש בענין מצות לימוד התורה, והוא, שעיקר מצות לימוד תורה אינו ללמוד תורה אלא ללמד את עצמו תורה, ועל ידי כך כשאדם לומד לעצמו הרי מלמדה לעצמו, וכך מדוייק בפסוק, ושננתם לבניך ודברת בם, הרי ש'ודברת בם' נכתב בפסוק אחרי מצות 'ושננתם לבניך' והיינו כי המצוה היא ללמדה לבניו ולעצמו, כי הכל הוא חלק ממצות ללמד תורה.

אך יסודה של מצוה זו היא הנחלת המסורת לדורות הבאים מעבר לחובתה העיקרית של כל פרט ופרט, ולכן גם הפרט מחויב מצד שיש לו חיוב ללמד את עצמו וכך גם להיות כלי מוכשר להנחלת התורה.

ולכן הרמב"ם פותח בהלכות תלמוד תורה בהלכות הנחלת התורה לדורות הבאים שממנה שרש ועיקר לכל מצוה זו כאמור.

ולפי יסוד זה מובן גם מה שכתב הרמב"ם בהלכה ט וז"ל, והם מכלל מעתיקי השמועה איש מפי איש מפי משה רבינו.

ולכאורה מדוע הוסיף פיסקה זו שאינה קשורה בהכרח לעיקר קיום מצות תלמוד תורה.

אך לדברינו מובן מאד, כי תכלית מצות תלמוד תורה היא הנחלת התורה מדור לדור, ולכן כתבה הרמב"ם בתוך חיוב לימוד התורה, ללמדינו שזהו עיקר מצות לימוד התורה, להנחילה לדורות הבאים.

ואכן לשון הגמ' במס' קידושין כט: גם מדוייקת כיסוד שכתבנו, וז"ל הגמ' שם, ללמדו תורה. מנלן, דכתיב: ולמדתם אותם את בניכם. והיכא דלא אגמריה אבוה - מיחייב איהו למיגמר נפשיה, דכתיב: ולמדתם. איהי מנלן דלא מיחייבא, דכתיב: ולימדתם ולמדתם, כל שמצווה ללמוד - מצווה ללמד, וכל שאינו מצווה ללמוד - אינו מצווה ללמד. ואיהי מנלן דלא מיחייבה למילף נפשה, דכתיב: ולימדתם ולמדתם, כל שאחרים מצווין ללמדו - מצווה ללמד את עצמו, וכל שאין אחרים מצווין ללמדו - אין מצווה ללמד את עצמו. ע"כ.

הרי שלשון הגמ' הוא, חייב ללמד את עצמו, ולא ללמוד, הרי שהתורה המסורה ניתנה כדי ללמדה, ואם לא למד עליו החובה ללמד את עצמו. וכך הוא גם לשון הרמב"ם שם בהלכה ג.

כמן כן ניתן להביא ראיה ליסוד זה מפירוש הרבינו יונה בפרק רביעי על מסכת אבות שכותב וז"ל, ועל זה אמר בן זומא איזהו חכם הלומד מכל אדם שכל כך הוא אוהב את החכמה ומתאוה אליה ששואל לכל אדם ואף למי שאינו יודע כי אם דבר אחד לבד ילמד אותו ממנו ואז יצליח את דרכיו ואז ישיכיל. ע"כ.

ולפי דבריו ביארו כל המפרשים כי המושג תלמיד חכם נובע מפירוש, כי החכם הוא עושה את עצמו כתלמיד לכל דבר חכמה ואינו מחשיב את עצמו כחכם היודע מעל כולם.

ולפי זה מובן גם כי החכם גם כלפי החכמה שלומד מחזיק את עצמו כמי שלא מבין בשלימות וכל העת מחפש ומבקש ללמד את עצמו. והבן.

ובהרחבת ההסבר בהבדל בין ללמוד בעצמו או ללמד את עצמו נראה להוסיף ביאור, כי החיוב ללמוד הוא חיוב לעסוק בנושא הנלמד, והלומד יכול לשנות ולהרחיב מדעתו ולפעמים אף לשנות לפי מסקנות אליהם הגיע במהלך לימודו, וכפי שאנו עדים בלימודי חול, בלימוד מדעים, ואר הלימודים שאינם תורה.

אך לימוד התורה, למרות שניתנה לנו הרשות לחדש בה ולהוסיף מדעתינו, אך כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש ניתן למשה מסיני כמובא במדרש רבה⁶ ואין בידינו לשנות מאומה מהמסורת שנמסרה מסיני, אלא רק לחדש בהבנתה ובעומקה האין סופי. ולכן חיובנו הוא ללמד את עצמינו את המסורה שנמסרה

⁶ שמות כח ד, וכן במ"ר ויקרא כב א.

לנו מדור דור, ואחרי שקיבלנו אותה חובתינו לשנן בה ולחדש בה ולעשות לה צצים ופרחים, אך לא מעבר לכך. והיינו, ללמד את הקיים כבר מאז ומקדם. וללמוד שייך גם בלימוד חדש שלא היה בעולם.

ויש מקום להוסיף עוד, שהלימוד ערכו היא שהיא משפיעה על זולתו ועל כל העולם כולו, וכמובא בספר מסילת ישרים פרק א וז"ל, ואם תעמיק עוד בענין תראה כי העולם נברא לשימוש האדם. אמנם הנה הוא עומד בשיקול גדול. כי אם האדם נמשך אחר העולם ומתרחק מבוראו, הנה הוא מתקלקל, ומקלקל העולם עמו. ואם הוא שולט בעצמו ונדבק בבוראו ומשתמש מן העולם רק להיות לו לסיוע לעבודת בוראו, הוא מתעלה והעולם עצמו מתעלה עמו. ע"כ. הרי שהעסק התורה ולימודה משפיע ומעלה את כל העולם, וגם בזה יש חלק בהנחלת התורה ואור קדושתה לעולם כולו. ועיקר חובת לימודה הוא בלימודה והפצתה ברבים.

לימוד תורה בזמן פיקוח נפש

והנה בספר ברכת שמואל⁷ מובא מכתב ממרן הרב"ב זיע"א לגבי הסוגיא במס' ברכות סא: על מסירות נפשו של רבי עקיבא למען הנחלת התורה ללמדה לאחרים ולהקהיל קהילות ברבים ללמד תורה, הביא את קושיית הראשונים (יעו"י במהרש"א), מי התיר לו למסור נפש עבור זה, והרי לימוד התורה אינו בכלל ג' עבירות חמורות שיש למסור את הנפש עליו.

וכתב שם ליישב, ונראה שעיקר שאלתו לא היתה על מה שלימד תורה לתלמידים אלא על מה שהקהיל קהילות ברבים דהרי היה לו ללמד במחבואים ובהסתר ונמצא שהתנא רבי עקיבא הכניס את עצמך בסכנות, זאת היתה שאלת הצדיק פפוס.

והשיב לו רבי עקיבא, דשאלתך דומה לשאלת השועל להדגים, דהמה בהיותם שוכנים בתוך המים מכניסים את עצמם בסכנה, דעל ידי זה בני אדם עושים עליהם רשתות ומכמורות לצודם ולהמיתם, והרי יש להם עצה לצאת ליבשה, ולמה הם יושבים במקום סכנה ואינם מתיראים. ועל זה השיבו הדגים, האתה

⁷ חלק ד בפתיחה

הפיקח שבחיות, ומה במקום חיותינו וכו'. ביאור הדבר הוא, שזהו מקום חיותינו וכו', וזה מה שאמר התנא רבי עקיבא, כי אם נלמד תורה לתלמידים במחבואות ומסתורים זהו ביטולה של תורה ואז הרינו מתים ממש וללא זאת איננו חיים, לכן אנו מקהילים קהילות ברבים, והסכנה באב ממילא, כמו אצל הדגים בים. ע"כ.

ועל דברי מרן הרב"ב יש להעיר, דהא הוי שעת השמד ואז כל המצוות הוו כג' מצוות חמורות שמוסרים עליהם את הנפש.

אבל מתוך דבריו יוצא, שהתורה היא החיים, ויש למסור את הנפש עליה גם במקום סכנה, ובתפארת ישראל⁸ כ' דאף בשאר מצוות רשאי האדם לסכן את עצמו אם לא שכיח הזיקא, אך בזמן מגיפה שרוב גופי הרפואה בארץ ובעולם הסכימו שיש כאן סכנה עולמית, ואפי' אם יש סכנה למיעוט מ"מ שכיח הזיקא כפי עינינו הרואות ולכאורה יש לחשוש לזה כי בנפשות חיישינן למיעוטא.

ועל כן כשהנידון הוא לימוד התורה תוך כדי סיכון עצמי, יתכן ויש מקום להתיר מסירות נפש על לימודה המתבטל, ואפילו שאין גזירה על לימוד התורה להדיא, אבל מ"מ יש כאן ניתוק ממקור החיים, וכמובן שאפילו המוסר נפשו מחוייב למעט בחשיפתו להדבקה ולפעול לפי כללי הרפואה כי הרי אין סומכין על הנס כמובא בריש מס' פסחים אפילו במקום מצוה אך דא עקא, שאפילו שמצאנו היתר לאדם לסכן את עצמו כדי להרבות בעסק התורה ברבים, מה גם כשיש רפיון בלימוד אצל אדם אחד זה כבר משפיע על הכלל כולו.

אבל השאלה היא מהו ההיתר לסכן חיי אחרים משום חובתו ללמוד תורה מתוך מסירות נפש של עצמו, ונראה שלזה לא מצאנו שום היתר, ואם האדם נמצא בסכנת נפש להדבקת חבירו, אין לו את ההיתר לעשות זאת בפני אחרים.

וגם רבי עקיבא שהקהיל קהילות ברבים, לא הכשילם כי הם הגיעו מרצונם, וגם נראה שם שהגזירה היתה רק על המקהיל ולא המתקהלים ונראה כי רק רבי עקיבא היה זה שנתפס.

ולכן נראה ברור, כי אם אכן התלמידים מתקבצים בהיכלי הישיבה או הכולל מרצונם הטוב בכללי הזהירות המירביים, ולמרות חשש הסכנה מכל מקום זכותם וחובתם לעשות ככל שביכולתם ללמוד בחבורה ובחרב על הבדים כמובא

⁸ על המשנה במס' ברכות פ"א מ"ג

במסכת מכות י ב וכאמור לעיל, אבל ללמוד ברבים ותוך כדי כך גם לסכן את מי שלא החליט לסכן נפשו או שאינו קשור לאותה חבורת לומדים שקיבלו על עצמם את עול התורה, אינם רשאים אותם תלמידים ואף אסורים באיסור חמור מאד לעשות זאת, ומחוייבים ללמוד ביחיד ללא סיכון אחרים.

כל הפסוקים ומאמרי חז"ל שיש בהם ר"ת אלול

כפי שליקטתי מפי ספרים וסופרים

וברובם ככולם יש רמזי תשובה ומעשים טובים

לצבי או לעפר (שיר השירים ב) ולקחתי אתכם לי לעם (שמות) אנה לידו ושמתי לך (שופטים) אני לדודי ודודי לי (שיר השירים)אוי לרשע ואוי לשכנו. לכם לצצית וראיתם אותו (שלח) כי ה' אלקיך מתהלך בקרב מחניך להצילך ולתת אויבך לפניך (אמרי הרי"מ מגור, רבי יעקב אבוחצירה) איש לרעהו ומתנות לאביונים (אסתר) ומל ה' את לבבך ואת לבב (נצבים) את ליבו ואת לב (עבדיו למען שתי וכו', יעויי' בפירוש בעל הרוקח פרשת בא) ובא לציון גואל ולשבי (האותיות הראשונות והאמצעיות, אבודרהם) לולא האמנתי אותיות אלול (תהלים כז) מיום אשר נתת אל לבך להבין ולהתענות. (בעזרא גבי דניאל) ואתן לזרעכם ונחלו לעולם (יעויי' בתוס' על פרשת כי תשא שם) ויושם לפניו ויאמר לא אוכל (תולדות) קרובה ישועתי לבוא וצדקתי להגלות אשרי (ישעי') אחד לחטאת ואחד לעולה (מושב זקנים ויקרא ו ז) זכור לעבדיך לאברהם ליצחק וליעקב אל תפן (דברים מ) מי יתן והיה לבבם זה להם ליראה אותו ולשמור את כל מצוותיו (שם ה) לא יחל דברו ככל ס"ת אלול (מטות) אזנים לשמוע ועינים לראות (כי תבוא) ויבוא אברהם לספוד לשרה (משנת חסידים) כי כל משפטיו לנגדי וחקיו לא אסיר ממני (תהילים יח כג) אני להרוס ואתה לבנות (מס' גיטין נב.) תנה עוזך לעבדך והושיע לבן אמתך (תהילים פו, טז) אהוב למעלה ונחמד

למטה (ברכות יז. קידושין עא.) לבושה ותשחק ליום אחרון (משלי ל, יעויי' ליקו"מ כא) לה' ויאמרו לאמר אשירה לה' (בשלח) אנו לי-ה ועיננו לי-ה. אוי לי ואבוי לי. ארון לוחות ושברי לוחות. ונקלה אחיך לעיניך לא (דברים כה, ג-ד) ואני אהיה לו לאב (דברי הימים כח, ו) ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם (ואתחנן) למעני וחטאותיך לא אזכור (ישעי' מג) ונפלו אויביכם לפניכם לחרב (בחוקותי) וכבודי לאחר לא אתן (ישעי' מב) ביום השמיני מקרא קדש יהיה לכם והקרבתם אשה לה' (פנחס) אותם והיו לך למקרא (חצוצרות, בהעלתך) וישאלו איש לרעהו לשלום (יתרו) לבבי וחלקי אלוקים לעולם (תהלים עג) לבדך ואין לזרים איתך (משלי ה) וישראל לא אבה לי(תהלים פא) ומשעבדין את ליבם לאביהם שבשמים (מס' ר"ה) למתי אעתיר לך ולעבדיך (בא) לבבנו לאהבה וליראה את (ברכת אהבה רבה) לה' אלוקינו והנגלות לנו (נצבים) ואנכי אהיה לכם לאלוקים (ירמיהו חא) ונתתי להם לב אחד (יחזקאל יא) והיו אלה לכם לחקת (פרשת מסעי) העירה והקיצה למשפטי אלוקי וה' לריבי (תהלים לה) ואני אתנהלה לאטי לרגל המלאכה (וישלח) לכה איתנו והטבנו לך (בהעלתך) ואקח אותה לי לאשה(פר' לך) לך לאלקים ולזרעך אחריך(שם) ואנכי לא אוכל להמלט (פר' וירא) אמו ותהי לו לאשה (שם) לאכול ויאמר לא אוכל (חיי שרה) ולקחת אשה לבני ליצחק (שם) ותתן אותה ליעקב לאשה (ויצא) לאברהם וליצחק לך אתננה (שם) לבדו לאמו ואביו אהבו (ויגש) ולקחתי אתכם לי לעם (שמות) למתי אעתיר לך ולעבדיך (וארא) את לבו ואת לב בא וקדשת אותם לכהן לי (תצוה) ואתנה לך את לוחות (תצוה) לאהרן אחיך לכבוד ולתפארת (תצוה) אתם לזרעכם ונחלו לעולם תשא לחטאת ואיל אחד לעולה (מצורע) לה' גורל אחד לעזאזל (אחרי) ואני אתנה לכם לרשת (קדושים) ונתן לאשר אשם לו (במדבר) לכם לציצית וראיתם אותו (שלח) (והי' אלה לכם לחקת (מסעי) והוא לא אויב לו (שם) לתת להם ולזרעם ארץ (עקב) אחריך לגר ליתום ולאלמנה (תצא) לפניך והשבת אל לבבך (נצבים) ותשורה אין להביא לאיש (שמואל א' ט') ואנכי אהי' לך למשנה (שם כ"ג) לעבדך והושיעה לבן אמתך (תהלים) ויתן אותם לרחמים לפני (תהלים) לבושה ותשחק ליום אחרון (משלי י') ונתתי את לבי לדרוש את לבי לדרוש ולתור (קהלת) וטוב לעינים לראות את (שם) להוסיף וממנו אין לגרוע (שם) וכבודי לאחר לא אתן לא אתן ותהלתי לפסילים (ישעי' מ"ב) למשפט ונקה לא אנקך (ירמי' ל) ועשית אותם לך ללחם (יחזקאל ד') לעץ אחד והיו לאחדים (שם ל"ז) איפה לפר ואיפה לאיל (שם מ"ה) ואני אהיה לך לאב (דברי הימים כ"ח) ליהודים ורצוי לרוב אחיו

(אסתר) אחד לדין ואחד לצדקה אחד לו ואחד לדוד אחד לכסא ואחד לשרפרף
(חגיגה י"ד) למענך אלקינו ולא לנו (סליחות) איזה לחרב ואיזה לרעב איזה לרעב
ואיזה לשובע (תפילת ר"ה) וישלחני אלוקים לפניכם לשום (ויגש) קמתי אני
לפתוח לדודי וידי (שיר השירים ה).

לשובע ולא לרזון אמן

לחיים ולא למות אמן לברכה ולא לקללה אמן

